

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

АЛПОМИШ

Ўзбек халқ қахрамонлик достони

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 1998

Айтувчи: **ФОЗИЛ ЙЎЛДОШ ЎҒЛИ**

Ёзиб олувчи: **МАҲМУД ЗАРИФОВ**

Нашрга тайёрловчилар:

ҲОДИ ЗАРИФ ва ТЎРА МИРЗАЕВ

Ноширлик ва матбаа ишларини амалга оширганлар:

**ИСЛОМ ШОҒУЛОМОВ (раҳбар), ОДИЛ РАҲИМОВ,
БОБУР АЛИМОВ, ОТАБЕК ҒУЛОМОВ,
НАРИМОН САФАРОВ, ВАЛЕНТИНА ПЛОТНИКОВА,
МАНЗУРА АБДУҒАНИЕВА, БОРИС ЦОЙ,
ҒАИП ТУРДИЕВ, ВЛАДИМИР НИКИФОРОВ**

«Алпомиш» дostonи аждодларимиз ижодий даҳосининг бебаҳо бадий ёдгорлиги. У бугунги кунда ўзбек халқининг миллий бирлиги ва маънавий уйғониш, ўз-ўзини англашининг рамзи-га айланган дostonдир. Асарнинг тўла нашри биринчи марта амалга оширилмоқда.

АЛПОМИШ

ДОСТОНЛАР ГУЛТОЖИ

Халқ достонлари қадимиятнинг буюк бир эҳсоли, ўзлари яратилган даврнинг умумий дунёқараши, айна пайтда жонли анъанавий ижод ва ижро шароитларида халқ руҳининг объектив ҳолатини даврлараро ифодалаб, мазмун ва шакл жиҳатидан гоҳ кенгайиб, гоҳ торайиб, аجدодлардан авлодларга оғзаки равишда етиб келган адабий ёдгорликлар ҳисобланади. Зеро, улар халқ миллий тарихининг афсоналар қобиғига ўралган қаҳрамонлик воқеаларининг ўзига хос бадиий ифодасидир.

Ўзбек халқ қаҳрамонлик достонлари ҳам асрлар давомида яратилди ва уларнинг энг яхши намуналари халқ санъаткорлари — бахшилар томонидан жонли эпик анъаналарда оғзаки равишда бизгача олиб келинди. Бундай достонларнинг қадимий илдизлари сақлар, массагетлар, суғдийлар, хоразмийларга мансуб уруғ ва қабилаларнинг афсона ва ривоятларига бориб тақалса-да, уларнинг каттагина қисми ўзбекларнинг ягона халқ сифатида шаклланишида асос бўлган уруғ ва қабилаларда патриархал-уруғчилик муносабатларининг емирилиши ва илк феодал тузумнинг юзага кела бошлаши даврларида яратилган. Чунки улар халқимизнинг ўзлигини англашнинг буюк обидалари, унинг ягона халқ сифатида шаклланиш ва бирлашиш сари ташлаган улкан қадамнинг шеърят соҳасидаги тенгсиз намуналари сифатида юзага келди. Достонлар гултожи «Алпомиш» халқимиз яратган ана шундай эпик шеърят намуналаридан бири, балки биринчисидир.

«Алпомиш» достони халқимиз орасида жуда кенг тарқалган ва асрлар давомида бахшилар томонидан куйлаб келинган. Шу билан бирга у туркий халқларнинг муқтарақ достони ҳамдир. Унинг намуналари ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, олтой халқлари эпик анъаналарида достон ҳолида, татар, бошқирд халқлари орасида эса, эртақ ва ривоятлар тарзида, яна аниқроғи, ораліқ шаклда сақланиб қолган ҳамда бу халқларнинг тил хусусиятларига қўра «Алпомиш», «Алпамис»,

«Алпамис ботир», «Алин-Манаш», «Алпамша», «Алпамиша ва Барсин хитув» каби номлар билан юритилади. Шунингдек, Панжикент атрофлари, Кашкадарё вилоятининг Варгонза, Жейнов қишлоқларидан ўзбек дostonчилик анъаналари таъсирида юзага келган ҳамда жиддий трансформацияга учраган тожикча ва арабча вариантлари ҳам ёзиб олинган. Ёзма манбалар орқали бизгача етиб келган ўрта аср ўғуз эпоси «Лада Кўркүт китоби»нинг учинчи бўйи (дostonи) — «Бамси Байрак» ўзининг сюжет воқеалари жиҳатидан «Алпомиш»га анча яқин туради. Бир сюжетдаги бир дostonнинг бир неча халқларда мавжудлиги уларнинг миллий ўзига хослигини инкор этмайди. Чунки бу дostonларнинг қадимий тарихий-хаётий асослари бир бўлса-да, уларнинг ҳар бири кейинги тараққиётида ўзлари мансуб халқнинг эпик анъаналари доирасида ривожланди, озғак ижод ва ижро шaroитларида яшашда давом этди ва фақат кейинги даврлардагина шундай шaroитларда фольклоршунослар томонидан ёзиб олинди. Шунинг учун ҳам унинг версия ва вариантларига эга бўлган ҳар бир халқнинг ўзининг миллий эпос сифатида муносабатда бўлиши табиий бир ҳолдир.

«Алпомиш» дostonи миллий версия ва вариантларининг фанда аниқланиши ва ёзиб оlinиши бир вақтда, бир хил даврда рўй берган эмас. Масалан, дostonнинг қозок ва қорақалпоқ вариантлари ўтган асрнинг охирилари ва XX асрнинг бошларида ёзиб оlinиб, нашр этила бошланган бўлса, ўзбек вариантлари анча кеч, 20-йилларнинг бошларида аниқланган. Олтой версияси эса, икки вариантда 1939 ва 1957 йилларда ёзиб олинган. Ёки тожик версияси 1956–1957 йилларда тўрт вариантда ёзиб оlinиб, 1959 йилда нашр этилган бўлса, арабча эртакини И. Н. Винников Кашкадарё вилояти Жейнов қишлоғида 1938 йилда ёзиб олган. Энг кўп ёзиб олингани қорақалпоқ ва ўзбек версиялари дидир. Қорақалпоқ версияси саккиз вариантда, ўзбек версияси эса, ўттиздан ортик халқ дostonчисида тўла ҳолда, парча, баёни тарзда ўттиз беш марта ёзиб олинган. Бу ҳисоб дostonнинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архивида сақланаётган нусхаларигагина тегишли дидир. Бундан ташқари дostonнинг бошқа жамғармаларда (масалан, Санъатшунослик институтида), шахсий архивларда сақланаётган нотаом, парча ёки баёни тарзидаги вариантлари ҳам мавжуд.

«Алпомиш» дostonи ўзбек вариантларининг тўпланиши, нашр этилиши ва ўрганилиши тарихи ғоятда кизикарли дидир. Бу ўзбек фольклоршунослигининг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши билан бевосита боғлиқ дидир. 1922 йилнинг ёзида биринчи ўзбек профессори Ғози Олим Юнусов Туркистон Маориф комиссариати Давлат илмий кенгашининг Ўзбек билим хайъати йўлланмаси билан Сирдарё ва Самарқанд вилоятларида илмий сафарда бўлди. Сафар давомида у ўзбек шевалари ва этнографиясига оид материаллар тўплаш билан бир қаторда Ҳамрокул бахши ва Ғозил Йўлдош ўғлидан «Алпомиш» дostonининг бир қисмини ёзиб олди. Унинг маълумотига қараганда, қўлёзма 50 саҳифадан иборат бўлган. Ғози Олим Юнусов «Билим ўчоғи» журналининг 1923 йил 2–3-сонида кичик бир сўз боши билан ўзи ёзиб олган нусхадан парчалар эълон қилди. Дostonнинг бошланишидан Бойсарининг Кашалга кўчишигача бўлган қисм Ғозил Йўлдош ўғли айтган дostonдан («Билим ўчоғи» журналининг 39–44-бетлар), Бойсарининг Кашалга келганидан Алпомишнинг Барчинни излаб йўлга чиқиши ва мозоротда тунашигача бўлган воқеалар Ҳамрокул бахши қуйлаган «Алпомиш»дан (45–59-бетлар) олинган. Ғози Олим ёзиб олган вариантнинг қолган қисми маълум эмас. У тўплаган бошқа материаллар қатори «Алпомиш» қўлёзмаси ҳам йўқолган. «Билим ўчоғи» журналида эълон қилинган парча дostonнинг биринчи оммавий нашри ҳисобланади. 20-йилларда «Алпомиш» дostonи ҳақида

ги мулохазалар асосан Фози Олим нашри допрасида бўлди. Масалан, профессор Фитратнинг 1928 йилда нашр этилган «Ўзбек адабиёти намуналари» китобида мазкур нашрдан фойдаланилган. Унда Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган қисм қайта нашр этилган (33–40-бетлар).

«Алпомиш» дostonи 1926 йилдан бошлаб етакчи халқ бахшиларидан тўла равишда ёзиб олина бошланди. Дастлаб шоир Абдулла Алавий Тошкент вилояти Эвалак қишлоқлик Берди бахшидан дostonинг бир вариантини ёзиб олди. Бу вариантдан бир нарча Фитратнинг юкорида тилга олинган хрестоматиясида (40–43-бетлар), унинг каттагина қисми Миёнбузрук Солихов томонидан 1935 йилда «Октябрчага бўлган ўзбек оғзаки адабиёти (фольклор)» тўпламида нашр этилди (86–145-бетлар). Бу нусхани тўла равишда ушбу сатрлар муаллифи сўз боши билан нашрга тайёрлади ва у 1969 йилда босилиб чиқди. 1926 йилда машхур фольклор тўпловчи Мухаммадиси Эрназар ўғли атоқли халқ шоири Пўлкан вариантини ёзиб олди. Ходи Зарифнинг маълумотига караганда, бу вариантнинг ёзиб олинishi жараёнига атоқли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғли иштирок этган ва унинг айрим ўринлари унинг оғзидан ёзиб олинган. Шу кунларда мазкур сатрлар муаллифи фольклоршунос З. Хусанова билан ҳамкорликда ушбу нусхани тўла равишда нашрга тайёрлади. Шунингдек, А. К. Боровков 1928 йилда Ўратепа тумани Қайирма қишлоғида яшовчи Мавлон Пирмат ўғлидан дostonнинг мазмунини ёзиб олди ва уни 1956 йилда «Ўзбекистон Фанлар академияси ахборотлари»нинг 11-сонида ўзбек ва рус тилларида нашр этди (77–88-бетлар).

Дostonнинг бадийий жиҳатдан энг мукаммал варианты Фозил Йўлдош ўғлидан 1928 йилда Махмуд Зарифов томонидан ёзиб олинган нусхани ҳисобланади. Унинг биринчи қисми қисқартирилган ҳолда 1939 йилда Ходи Зарифнинг «Ўзбек фольклори» хрестоматиясида (80–128-бетлар) нашр этилди. Худди шу пайтдан бошлаб Фозил Йўлдош ўғли вариантдан нарчалар мактаб хрестоматиялари, ўқув қўлланмалари, турли тўпламларда мунтазам равишда нашр этилиб келинмоқда. Шунингдек, шу йили жиддий қисқартирилган ҳолдаги Ҳамид Олимжон нашри ҳам юзга келди. Шоир Ҳамид Олимжон дostonни нашрга тайёрлашда уни қаришб ярмига қисқартирган. Аммо бу қисқартириш шу даражада билим ва санъаткорлик билан амалга оширилганки, бу ҳолат дostonнинг яхлитлигига путур етказмаган. Шоир дoston матнига бирон-бир сўз қўшмаган, дoston тилини таҳрир қилмаган, балки ундаги мавжуд имкониятлардан миришкорлик билан фойдаланган, яъни узундан-узук монолог ва диалоглардан иборат шеърлий матндаги бадийий заиф мисраларни қисқартириш билан дoston сюжети воқеаларини тўла саклаган. Нашрга тайёрловчи олти минг мисрага яқин матни қисқартирган бўлса-да, дostonни ўқиш давомида бу нарса деярли сезилмайди. Шунингдек, шоир нашрга каттагина сўз боши ёзиб, унинг ғоявий-бадийий хусусиятларини таҳлил этди. Дostonнинг яратилганлигига 1000 йил тўланлиги ҳақидаги дастлабки мулохазалар ҳам Ҳамид Олимжонга тегишлидир. Шунинг учун ҳам бу нашр маданиятимиз тарихида катта воқеа бўлди ва халқ дostonларини нашр этишдаги нобийий тажриба сифатида ўз ахамиятини хануз йўқотган эмас.

1957–1958 йилларда марҳум Ҳамид Олимжон номидан дostonнинг иккинчи ва учинчи нашрлари чоп этилди. Аммо бу нашрларда «асарнинг умумий сюжети ва асосий ғоявий йўналиши билан органик боғлиқ бўлмаган, эксплуататор синф мафкурасининг таъсир остида бузилган ёки сунъий равишда қиритилган баъзи сўзлар, нборалар, асарнинг халқчиллик асосига зид бўлган айрим тасодифий ҳодисалардан дostonни тозаш» баҳонасида Ҳамид Олимжон эришган ютуқларга барҳам берилди, матнга тоқат қилиб бўлмас даражада қўл урилди, дoston тили

ўринсиз равишда тахрир қилинди ва бу билан ғайриилмий йўл тутилди. Чунончи, дostonда «Кўзи қуралайдай бўлиб» деган жуда чиройли мисра бор. Бу мисра ўринсиз равишда «Қуралай кўзи чўғдай бўлиб» тарзида «тахрир» қилинган. Бу билан дoston тилидаги табиийликка зарар етказилган, кофия тизими бузилган (ойдай-тойдай-бойдай-қуралайдай, аммо чўғдай эмас). Ёки «Бир калман жорий қайтар, Қоражон» мисраси «Бир сўз айтиб кўнглин кўтар, Қоражон» тарзида бузиб берилган. Ўринсиз қисқартиришлардан ташқари бундай ўзгартириш ва тахрир қилиш ҳолларни уч юздан ошиб кетади. Шу рақамнинг ўзинёк, дoston матнига қанчалик қўл урилганлигини кўрсатиб турибди. Бу нарса ўз вақтида илмий жамоатчиликнинг жиддий эътирозларига сабаб бўлган эди. Шунинг учун ҳам дostonнинг энг мукамал нусхаси бўлган Фозил Йўлдош ўғли вариантини тўла равишда китобхонларга етказиш долзарб вазифа бўлиб келмоқда эди. Бу ишга каминга ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси, атоқли олим ва мураббий Ходи Зариф (1905 – 1972) билан ҳамкорликда 1964 йилда киришган эди. Аммо унинг биринчи қисмини тугаллаш билан иш тўхтаб қолди. Бунга 1968 йилдан «Булбул тароналари» (Тошкент, 1971 – 1973) беш жилдлигини нашрга тайёрлашга киришниш ва устознинг вафоти сабаб бўлди. Кейинчалик каминга ишнинг ниҳоясига етказди ва у айрим қисқартишлар билан 1979 йилда «Ўзбек халқ ижоди» кўп жилдлиги силсиласида нашр этилди. 1985 йилда қайта босилиб чиқди. 1987 йилда яна бироз қисқартирилган ҳолда «Мактаб кутубхонаси» сериясида чоп этилди. Унинг нисбатан тўла наشري 1992 – 1993 йилларда икки жилдда амалга оширилди.

Ҳамид Олимжон наشري асосида шоир Л. М. Пеньковский дostonни рус тилига таржима қилди. Бу таржима 1949 йилда Тошкент ва Москвада М. Шайхзода ва В.М. Жирмуцкийлар сўз бошлари билан алоҳида-алоҳида китоблар тарзида босилиб чиқди. Кейинчалик Л. М. Пеньковский дoston таржимасини қайтадан кўриб чиқиб, бироз тўлдирди. Бу таржима Тошкент (1958, 1974), Москва (1958), Ленинград (1982) шаҳарларида қайта-қайта нашр этилди.

Дoston вариантларини ёзиб олиш ишлари 30 – 40-йилларда ҳам давом эттирилди. Жумладан, 1937 йилда Юсуф Султонов Қўқоннинг Бешкапа қишлоғида яшовчи Бўри бахшидан, 1938 йилда Шамси Муродов Қизилтепа тумани Кенағас қишлоғида яшовчи Саидмурод Панох ўғлидан, 1944 йилда Мансур Афзалов Нурота туманининг Кўтир қишлоғида яшовчи Бекмурод Жўрабой ўғлидан дoston вариантларини ёзиб олдилар. 1940 йилда Мунисхон Тошпўлатова қизилтепалик Саидмурод Панох ўғли вариантдан парчалар, 1945 йилда Қосим Мухаммедов Шеробод туманининг Чигатоё қишлоғида яшовчи Мардонакул Авлиёқул ўғли вариантнинг иккинчи қисмини, Ходи Зариф шу вариантдан парчалар ёзиб олдилар. 1951 йилда Охунжон Собиров атоқли халқ дostonчиси Ислам шоир вариантнинг мазмунини ёзиб олди. Бу ўринда шунини алоҳида таъкидлаш керакки, қизилтепалик Саидмурод Панох ўғли вариантини ёзиб олган Шамси Муродов ўша пайтда ўн уч ёшда бўлган ва олтинчи синфда ўқиган. Буни ўзинга хос жасорат деб баҳолаш мумкин. Афсуски, бу талантли йигитча Иккинчи жаҳон уруши жангоҳларида мардларча халок бўлди. Шамси Муродов қўлёзмасини ушбу сатрлар муаллифи сўз боши билан нашрга тайёрлади ва у 1972 йилда «Одилхон» китоби таркибида чоп этилди.

«Алпомиш» дostonи нафақат оғзаки равишда, балки Ҳамид Олимжон наشري орқали ҳам халқимиз орасига кенг тарқалганлигига, мактаблар ва олпий ўқув юрглари ўқув дастурлари ҳамда дарсликларидан муносиб ўрин олганлигига, унинг мотивлари асосида драмалар ва театр спектакллари яратилганлигига қарамай, А. Абдунабиев ва А. Степанов каби «танқидчилар» ҳам топилдики, улар

1952 йилда «Правда Востока» газетаси ва «Звезда Востока» журналыда эълон қилган мақолаларида дostonни халққа қарши, реакция асар сифатида баҳоладилар. Шу йилнинг март ойи охирида Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти ҳамда Ёзувчилар уюшмасининг биргаликда ўтказган кенгаши ҳам дostonнинг ғоявий мазмунини бузиб, уни «Конли урушларни кўқларга кўтариб мактовчи, хон ва бекларнинг талончилиги ва уларнинг камбағал халққа ўтказган зулмини дабдаба билан куйловчи, миллатчиликни тарғиб қилувчи, халққа қарши асар», — деб баҳолади. Шу тариқа халқимизнинг бу сеvimли дostonи катли-ом қилинди, уни ўқиш, ўқитиш маън этилди.

Аmmo софдил, хақиқий фольклоршунослар бундай ғайри илмий баҳо билан келиша олмадилар. Ходи Зариф, Мансур Афзаловлар 1954 йилдаёқ эпос масалаларига бағишлаб Москвада ўтказилган кенгашида сўзлаган нутқларида «Алпомиш» дostonи бадийи юксак халқчил асар эканлигини асослаб, уни ўрганиш учун махсус илмий конференция ўтказиш зарурлигини таъкидладилар. Шундай конференция 1956 йилнинг сентябрида Тошкентда ўтказилди. Конференцияда ва 1959 йилда «Об эпосе «Алпамыш» номи билан эълон қилинган унинг материалларида дostonга нисбатан хақиқий илмий баҳо берилди, уни ўрганиш ва нашр этишга йўл очилди. Натижада В. М. Жирмунскийнинг «Сказание об Алпомыше и богатырская сказка», ушбу сатрлар муаллифининг «Алпомиш» дostonининг ўзбек вариантлари» монографиялари босилиб чиқди, дoston бўйича номзодлик ва докторлик диссертациялари химоя қилинди, янги вариантларини ёзиб олишга киришилди. 1954 йилда Фатхулла Абдуллаев Янгикўрғон тумани Говозон қишлоғида яшовчи Хайдар Бойча ўғлидан, 1955 йилда Зубайда Хусанова Қитоб тумани Қайнарбулок қишлоғида яшовчи Абдулла шонрдан, Зубайда Хусанова билан Музаёйна Алавия шу тумanning Шотири қишлоғида яшовчи Ҳамро Эргаш ўғлидан, Мансур Афзалов Шахрисабзда турувчи Зоҳир Қўчқор ўғлидан, 1956 йилда Охунжон Собиров Дехқонобод тумани Қорашина қишлоғида турувчи Умир шонрдан, 1958 йилда А. Мирзаев Гулистон тумани Қўйботган қишлоғида турувчи Мурод Отабой ўғлидан, Мансур Афзалов Жарқўрғон тумани Жалойир қишлоғида яшовчи Мамадрайим бахшидан, 1960 йилда Малик Муродов Гинждун тумани Захкаш қишлоғида яшовчи Амин Малик ўғлидан, 1962 йилда Тўра Мирзаев Малик Муродов билан биргаликда Хатирчи тумани Ёнбош қишлоғида яшовчи Эгамберди Олломурод ўғлидан, шу йили Тўра Мирзаев Тожикистоннинг Данғара тумани Қўшқия қишлоғида яшовчи Аҳмаджон Соибназар ўғлидан, М. Афзалов Т. Ашуров билан биргаликда Ҳазорасп тумани Қурра қишлоғида яшовчи Матназар Жаббор ўғлидан, 1963 йилда Тўра Мирзаев Тожикистоннинг Қолхозобод тумани Пахтаорол қишлоғида турувчи Бўрибой Аҳмедовдан, 1964 йилда Малик Муродов Янгикўрғон тумани Ораарик қишлоғида яшовчи Раззок Қозок ўғлидан дoston вариантларини ёзиб олдилар. 1968 йилда атоқли шонр-қиссахон Раҳматулла Юсуф ўғли ўз вариантини ёзиб топширди. Шунингдек, талантли дostonчи дехқонободлик Қодир Раҳимовдан фольклоршунослар Абдумўмин Қаҳҳоров ва Абдуолим Эргашев дostonнинг иккинчи қисмини «Бева Барчин» номи билан ёзиб олдилар. Тўра Мирзаев 1962 йилда Янгиер тумани Қўшқанд қишлоқлик Исо Янгибой ўғлидан ва 1963 йилда Тожикистоннинг Данғара тумани Жорубқўл қишлоғида яшовчи Тўла Хайбат ўғлидан дostonнинг мазмунини ёзиб олди. 1959 йилда Темур Очилов Зомин тумани Қаралчи қишлоқлик Ёрлақаб Бекназар ўғлидан дostonнинг бош қисмини ёзиб олган эди. Ушбу парчани мазкур сатрлар муаллифи «Ўзбекистон овози» газетасининг 1995 йил 30 сентябрь сонидан эълон қилди. Шу тариқа кейинги 75 йил давомида дoston вариантлари мамлакатимизнинг барча вилоятлари ҳамда ундан ташқаридаги

Ўзбеклар яшайдиган худудлардан ёзиб олинган. Бу вариантлар сюжет воқеалари жихатидан бир-бирига ўхшаса-да, уларнинг бадий ифодаси турли-тумандир. Шунинг учун ҳам олимлар уларнинг ҳар бирини мустақил бадий асар сифатида ўрганиб келмоқдалар. Шу кунларда дostonни кейинги авлод бахшилари ҳам куйлаб келмоқдаларки, бу нарса унинг жонли оғзаки ижро шароитларида изчил яшаб келаётганлигидан далolat беради.

Ушбу нашрга атоқли халқ шоири Фозил Йўлдош ўелидан ёзиб олинган «Алпомиш» дostonи қўлёмаси асос бўлди. Қўлёмза Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор архивида 18-инвентарь бирлигида сақланади. Қўлёмза 946 саҳифадан иборат. Қоғоз бичими: 36X23. Дoston шеърлий қисмининг ўзи 13715 мисрани ташкил этади. Қўлёмзанинг дастлабки саҳифасида 1927 йил 14 июнь санаси кўрсатилган. Бошқа ҳеч қандай изох ёки қўшимча маълумотлар қайд этилмаган. Дostonнинг ёзиб олиншини ташкил этган Ҳоди Зарифнинг барча асарларида унинг қаламга олинши санаси 1928 йил деб кўрсатилади. Тахминимизча, дoston қўлёмзасининг 16-саҳифасигача бўлган қисми бизга номаълум бўлган шахс томонидан 1927 йилнинг 14 июнида ёзиб олинган. Шундан кейин нима сабабдандир уни ёзиб олиш иши тўхтаб қолган. 1928 йилда эса, дostonни ёзиб олиш иши давом эттирилган. Ҳоди Зарифнинг оғзаки маълумотларига қўра, дostonни унинг раҳбарлигида Махмуд Зарифов 1928 йилнинг ёз ойларида икки ой давомида Фозил шоирнинг Булунғур тумани Лойқа қишлоғидаги уйида ёзиб олган.

Дostonни нашрга тайёрлашда қўлёмзадаги мати тўла равишда сақланди. Фақат фонетик жихатдангина (масалан, «Жўқ» ўрнида «йўқ» тарзида) адабий тилга яқинлаштирилди. Шунда ҳам тасвир вазиятига алоҳида эътибор берилди ва асар бадийлиги билан боғлиқ барча шева хусусиятлар сақлаб қолинди. Матндаги порнографик сўзлар ўрнига қўп нуқта қўйилди.

Миллий ифтихоримиз бўлган «Алпомиш» дostonининг тўла равишда халқимизга етказилиши маданий тараққиётимиздаги улкан воқеадир. Истиқлол туфайли юзага келган қўпдан-қўп имкониятлардан бирининг фольклоршуносликда ўзига хос равишда воқе бўлишидир.

Тура МИРЗАЕВ,
филология фанлари доктори, профессор.

БИРИНЧИ ҚИСМ

Бурунги ўтган замонда, ўн олти уруф Қўнғирот элида Добонбий деган ўтди. Добонбийдан Алпинбий деган ўғил фарзанд пайдо бўлди. Алпинбийдан тағи икки ўғил пайдо бўлди: каттақонининг отини Бойбўри қўйди, кичкинасининг отини Бойсари қўйди. Бойбўри билан Бойсари – иккови катта бўлди. Бойсари бой эди, Бойбўри эса шой¹ эди, бул иккови ҳам фарзандсиз бўлди.

Ана энди ўн олти уруф Қўнғирот элида бир чуфурон² тўй бўлди. Халойиқларни, элатияларни тўйга хабар қилди. Шу тўйга барча халойиқлар йиғилди. Бийлар ҳам тўйга келди. Тўйдаги катталар илгаригидай иззат қилиб, қадимгидай отини ушламади. Бийлар: «Мазмуни бу одамлар бизнинг келганимиздан беҳабар қолди», – деб отини ўзи бойлаб, маърақа-майлисга келиб ўтира берди. Бийларнинг қўнглини хушламади, отини ушламади, остига либос ташламади; ош тортди, сузган товоқни чошламади; ош тортганда, ошнинг кетини-кўтини тортди. Бу қилган хизматни бийлар қўриб, илгари иззат қўриб юрган одамлар – бийлар айтди: – Бизлар ўн олти уруф Қўнғиротнинг бойи ҳам шойи бўлсак, бизлар келсак, отимизни ушлар эдинглар, қўнглимизни хушлар эдинглар, остимизга либосни ташлар эдинглар, бу дафъа биздан нима қўтоҳлик ўтди, бизни бундай беҳурмат қилдинглар.

Бу сўзни эшитиб, ўн олти уруф Қўнғирот элида пайга бетдан туриб бир чапанитоб бойбаччаси айтди: – Эй, Бойбўри билан

¹ Шох.

² Чўкбурон – хатна тўй.

Бойсари! Бул тўй ўғилнинг ўелидан қайтади. қизлининг қизидан қайтади, сенинг нимангдан қайтади?! Ўзинг ўлсанг, молинга хār мероехўр чиқади, оғзига одам кириб кетади. Сенинг бундан бу ёқдаги ейдиганинг ошнинг кети-кўти бўлади. Биз сенинг давлатингдан бўлиб оламизми?!

Бийлар булардан бу гапни эшитиб, хафа бўлди. Хафа бўлиб, саксон тилла чуфуронга ташлаб, туриб кетди. Бориб чечиб минди бедов отди, иккови уйига етди. Иккови қилди маслаҳатди, бу сўз бу икковига жуда ботиб кетди. Бойбўри туриб айтди: — Бойсари ука, қариганда бизнинг молимиз бесохибга чиқди, энди бизлар бир фарзанд тарадди қилмаймизми? Бойсари туриб айтди: — Тортиб олиб бўлмаса, ўғирлаб олиб бўлмаса, сотиб олиб бўлмаса, худо бизга бермаса, қаёқдан қиламиз тарадди?! Бойбўри айтди: — Шу ердан Шоҳимардон пирнинг равзаси уч кунчилик йўл келар экан, ҳар ким бориб тунар экан: давлат талаб давлат тилар экан, фарзанд талаб фарзанд тилар экан, охират талаб имон тилар экан, қирқ кун тунаган киши муродига етиб қайтар экан. Биз ҳам борсак, нарзи-ниёзимизни берсак, Шоҳимардон пирнинг равзасини тунаб, биз ҳам бир фарзанд тилаб кўрсак.

Шунда бу гап бийларнинг икковига ҳам маъқул тушиб, бири-бирига: «Рост айтасан», — деб нарзи-ниёзини олиб, бийлар иккови Шоҳимардон пирнинг равзасига қараб жўнамоқчи бўлиб, минди бедов отди, нарзи-ниёзини олиб, уч кун тинмай йўл тортди. Уч кун йўл юриб, Шоҳимардон пирнинг равзасига етди, олиб борган нарзи-ниёзини шайхларга бериб, бийлар равзани тунаб ётди. Орадан бир кам қирқ кун ўтди, бир кам қирқ кун деганда, равзадан овоз келди: «Эй, Бойбўриман Бойсари, сен бир кам қирқ кундан бери тунаб ётибсан. Худонинг яратган шери мен бўлсам, бир кам қирқ кундан бери бир оёғим билан туриб, сизлар учун орага тушиб, яратган худоларингдан фарзанд тилайман, яратган худоларинг фарзанд бермайман, деди». Бийлар бу овозни эшитиб: «Бизлар бир кам қирқ кундан бери келиб, сизни тунаб ётсак, худонинг яратган шери сиз бўлсангиз, бизлар учун орага тушиб, бирор фарзанд тилаб олиб бермасангиз, бизга пирлигингиз ёлғон, худога шерлигингиз ёлғон. Бор, ундай бўлса, биз ҳам дунёнинг баҳридан ўтдик», — деб таппа тушиб, равзада турбатнинг остида ётди. Қирқ кун ўртадан аниқ ўтди, боз равзадан овоз келди: «Бойбўри, сенга худойим бир ўғил, бир қиз берди, ёлғиз эмас, эгиз берди; Бойсари, сенга худойим бир қиз берди, эгиз эмас, ёлғиз берди. Бундан борсанг, фарзандларни кўрсанг, халойиқларни йиғсанг, тўй-томошалар берсанг, тўйда қаландар бўлиб бориб, болаларингнинг отини ўзим қўйиб келаман».

Бу сўзни эшитиб, бийларнинг жуда вақти хуш бўлиб, «тилаганимиз қабул бўлди», — деб қўнгли тўлиб, минди бедов отди,

кисгаб мазгилига қараб йўл тортди. Вақти хушлиги билан уч кеча-кундуз йўл юриб, Бойсин-Қўнғирот элатига етди. Вақти хушлигига халойиқни, элни йиғиб, қирқ кечаю қирқ кундуз тўй-томоша бериб ётди. Ана шунда орадан қирқ кечаю кундуз ўтди, тўй тарқаб, ҳар ким ўз мазгилига қараб кетди, қолган меҳмонлар ётди. Меҳмонларни ётқизиб, бийлар уйига қараб қайтди. Уйларига етса, бойбичалар тўшакни соп қўйибди. Бийлар чечиниб, дирдай-қирдай бўп, кўрпага кириб кетди; бойбичалар уни-буни эласлаб, иш қилиб, ўчоқнинг мўрисида айналиб турибди. Бийлар ҳар қайсилари ўз тўшагида, ўз уйларида хотинларига қараб: — Кел-чи, — деяпти, бойбичалари: — Кун совук, қўй-чи, — деяпти... Шунда бийлар қўлини узатди, бойбичаларнинг қўлидан ушлаб, шундай бағрига тортди, булар ҳам чечиниб кўрпага кириб кетди. Кўринг дарвешди, ёйди кулочди, бийлар билан бойбичалар топишди...

Шуйтиб булар ҳам ҳомиладор бўлиб қолди. Ойдан ой, кундан кун ўтиб, тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат орадан ўтиб қолди. Бойбичаларнинг ойи-куни яқин етди, бийлар иккови айтди: «Бизлар ҳам бир шоҳлик шавқатини қилсак, овга чиқиб кетсак, фарзандлар ер юзига тушса, суюнчи, деб бир нечалар олдимишга йўлга чиқиб, бизлардан тилла-танга инъом олса», — деб ўйларни ўйлаб, бийлар овга жўнаб кетди.

Бойбичаларга шунда тўлғоқ вақти яқин етди; не кампирлар келиб, бойбичани айланиб, тулкини инлатган тозидай бўлиб, бойбичаларни анғиб, ўртага олиб турибди. Бийлар шул вақтда овдан қайтди; бу ёқдан шул вақтда фарзандлар ер юзига тушди. Бир нечалар бийларнинг олдига чиқиб, суюнчи олди. Бийлар зиёда вақти хуш бўлиб, мазгилига келиб жой олиб, вақти хушлигидан ҳар тарафга хабар юбориб, халойиқларни чақириб, тўй-томоша қилмоқчи бўлиб, чоғланиб, созланиб, ўн олти уруғ Қўнғирот элининг катта-кичик бийларини, оксоқол, арбообларини йиғдириб, тўй қиламиз, деб маслаҳат қилди. Ҳамма мамлакатга овоза бўлиб, элининг, юртининг катта-кичиклари қуллуқ бўлсинга келиб, дўстлар шодмон бўлиб, душманлар ғамгин бўлиб, ғамгин бўлса ҳам, иложини тополмай, ҳеч кимга (юрагини) ёролмай, булар ҳам қуллуқ бўлсинга кела берди. Ўн олти уруғ Қўнғирот уруғининг одамлари, эшитган халойиқлар гурос-гурос бўлиб кела берди. Шунда катта-кичиклар келиб, бийларнинг оғзидан тўй қиламиз, деганини эшитиб, тўйнинг асбообларини тузатиб, қанча сўким моллар сўйиб, ош-паловларни дамлаб, фуқаро, бева-бечоралар тўйиб, шу ажносда ўн олти уруғ Қўнғиротнинг одамбори тўйни қилиб, ҳаммалари жам бўлиб, қирқ кечаю кундуз тўй бериб ётди.

Қирқ кечаю қирқ кундуз бўлгандан қай¹ тўй тарқайдиган

¹ Кейин.

куни бўлди. Бир вақт шунда бийлар қараса, узокдан бир қаландар кўришиб кела берди. Бийларнинг эсига (тушди): Равзада «Қаландар бўлиб бориб, ўзим отини қўйиб келаман», деган овозни эшитган эди. Шундай қараса, яхши нурли бир қаландар маст бўлиб, қаландардай бўлиб, шул мажлисга қараб кела берди. Халойиқлар ҳам кўрди: тарзи гул юзли, ширин сўзли, бир сиёсатли киши қаландар бўлиб келаётир, ўзга кишиларга бу қаландарнинг ҳоли-ахволи маълум эмас. Равзадаги сўзлаган овозни эшитган сабабли Шохимардон пирим шул киши бўлма-са, — деб бийлар ўрнидан туриб, олдига пешвоз чиқиб, салом бериб, зиёрат қилиб, мажлисхонага бошлаб олиб келди. Шунда фарзандларнинг учовини ҳам олиб келиб, Шохимардон пирининг этагига солди. Шохимардон пири Бойбўрининг ўғлининг отини Ҳакимбек қўйди, ўнг кифтига беш кўлини урди. Беш кўлининг ўрни доғ бўлиб, беш панжанинг ўрни билиниб қолди. Қизининг отини Қалдирғочойим қўйди. Бойсарининг қизининг отини ой Барчин қўйди. Ана шунда Шохимардон пири Ҳакимбекка ой Барчинни аташтириб, бешкирти қилиб: «Бу иккови эр-хотин бўлсин, Ҳакимбек билан ҳеч бир киши баробар бўлолмасин, омин оллоху акбар», — деб фотиҳани бетига тортди. Шохимардон пири туриб жўнаб кетди, одамларнинг кўзидан ғойиб бўлиб кетди. Шу ерда ўтирган халойиқлар: «Бийларга худо берган экан, пирининг дуосин олган экан», — деб гаплашиб қолди. Балки шу ерда ўтирган катта-кичикларнинг ҳам меҳри қадимгидан зиёда бўлди. Ана шуйтиб, бийларнинг тўйлари ҳам тарқаб кетди. Ҳамма юртдан, элдан келган одамлар ҳам кетди, ўз мазгилига етди. Бийларнинг ўз-ўзлари, ўзига қараганлари қолди.

Шунда болалар кундан-кун ўтиб, ойдан-ой ўтиб, бирдан иккига кириб, иккидан учга кириб, буларнинг тили чиқиб, элга эниб, тили чиққандан қай, элга энгандан қай, тутиб учовини ҳам мактабга қўйди. Булар мактабда ўқиб юриб етти ёшга кирди. Бурро¹ саводи чиқиб, хат ўқиб-ёзадиган мулла бўлди. Шунда Бойбўрибий: «Энди ўғлим саводи чиқиб, мулла бўлди, ўғлимга энди шоҳлик, сипоҳилик илмини ўргатайин», — деб мулладан чиқариб олди. Бойсари ҳам Бойбўрига таассуб (қилди)². Бул ҳам ой Барчин кизини мактабдан чиқариб олди. Чиқариб олиб, «Қизимга Кўкқамиш кўлида қўй соғдириб, чорвардорлик илмини ўргатайин, қўй соғмоққа уста бўлсин», — деди.

Шунда Ҳакимбек етти ёшига кирган. Алпинбий бобосидан қолган ўн тўрт ботмон биричдан бўлган парли ёйи бор эди. Ана шунда Ҳакимбек шул ўн тўрт ботмон ёйни кўлига ушлаб, етти яшар бола кўтариб тортди, тортиб қўйиб юборди. Ёйнинг ўқи яшиндай бўлиб кетди. Асқар тоғининг катта чўққиларини юлиб

¹ Хошияда бурро сўзидан кейин саводхон сўзи қўшиб қўйилган.

² Қўлёзмада солди.

Lituz.com

**To'liq qismini
Shu tugmani
bosish orqali
sotib oling!**